

ПЕРЕХІДНЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ: ЗАКОНОМІРНІ РИСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО СТАНУ

Суперечності суспільного розвитку сучасної України, викликані як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами, спричинили до виникнення протиріч державно-соціального та морально-психологічного характеру. Проблеми лімітрофного становища України, її бездержавного багатовікового існування та вплив протилежних державницьких традицій – західної волелюбної і східної продержавницької – негативно позначились на формуванні свідомості нації. В результаті ідеали свободи та демократії в українському суспільстві стали засобом політичних спекуляцій, псевдоідеологічних протистоянь, та маніпуляцій суспільною свідомістю. Закріплення авторитарних, адміністративних методів регулювання соціальних процесів негативно позначилося на ментальності людей, виявляючись у їхній апатичності та недовірі до влади.

Молодому українському суспільству, що формується, дістались у спадок негативні ознаки державних і суспільних інституцій минулого. І передусім це – схильність до адміністративно-вольових засобів розв'язання суспільних проблем; суперечливий авторитарний характер політичного режиму, незріла й досить аморфна свідомість більшої частини населення країни. В цілому, сучасний стан нашої державності досі характеризується як авторитарний, з характерними для нього ознаками, які з кращого боку відрізняють його від тоталітаризму. Серед них – елементи демократизму у здійсненні владних повноважень, відносна автономія особи й суспільства від влади в неполітичних сферах, існування недержавного сектору економіки, формальний розподіл влади, номінальна багатопартійність та множинність громадсько-політичних організацій, система виборів тощо.

Однак, авторитаризм значно гіршим чином відрізняється від правової демократичної держави. І перш за все через домінування виконавчої влади та зрощення державного апарату з апаратом правлячої партії, через переважаючі силові методи управління, створення законів „під людину” та, згодом, маніпулювання ними тощо. Громадянське суспільство існує більше номінально, ніж

реально, не маючи реальної сили для протидії владі, не контролюючи її. Суспільству нав'язуються згори перетворення, що часто стають руйнівними для нього. За авторитаризму не подолано небезпеку переростання держави у форму диктатури чи тоталітаризму.

На думку українських дослідників [1], перехідний період розвитку нашої держави характеризується в політичній сфері надмірною милітаризацією суспільства та ігноруванням природоохоронних вимог; в економічній галузі – екстенсивно-затратним розвитком економіки; в організаційно-технологічній – технологічною відсталістю, що веде до завищеної ресурсомісткості кінцевого національного продукту, енергетичної, а як результат – і політичної залежності країни, що не має власних енергетичних поставлених запасів від країн-власників енергоресурсів.

Крім цього проблеми сучасного громадянського суспільства України пов'язуються ще й з невизначеністю планів на майбутнє, відсутністю довгострокових стратегічних перспектив як на рівні держави, так і на суспільному рівні. Актуальною у зв'язку з цим є проблема суспільної угоди – пропонуваної нині Президентом України Універсал національної єдності – як один з його варіантів на урядовому, політико-державному рівні, в якому були б розподілені ролі й повноваження між суспільством, державою і окремою особою, їхній зв'язок та взаємна відповідальність, з'ясовані мета і засоби побудови українського громадянського суспільства. Перед Україною стоїть завдання створення живої синтетичної моделі української цивілізації, здатної скласти гідну конкуренцію розвиненим західним суспільствам. Вирішення завдання становлення України як повноправного учасника міжнародних відносин має бути сформульоване в національній геостратегії, яка б визначила інтегральні показники економічного розвитку країни, якості життя населення, соціальної стабільності, міжнародних зв'язків, ступінь впливовості України в міжнародних інституційних структурах та роль держави у формуванні духовного багатства населення. Як зазначає проф. В.М.Лукашевич, має бути вироблене „мистецтво управління розвитком держави на базі національних інтересів” [3; 9], що передбачало б, у першу чергу, врахування геополітичних пріоритетів країни, збереження економічного та політичного суверенітету, дотримання принципів національної безпеки, активну участь в міжнародній політиці тощо. І у зв'язку з цим знову піднімається проблема необхідності формування національної геостратегії України. Причинами її відсутності до сьогоднішнього часу

вважають як лімітрофне становище країни між Сходом та Заходом, так і відсутність єдиної національної ідеї, загальнонаціональних інтересів, узгодженої системи національних геопріоритетів та відсутність політичної волі для вирішення проблеми. Можна констатувати певну політичну кризу щодо формування векторів стратегічного партнерства України, яка неминуче позначається на стані гуманітарної сфери суспільства. Зокрема розмитими, іноді протилежними є уявлення населення різних частин країни про наших друзів та ворогів, наприклад – масові минулорічні акції протесту проти розміщення військ НАТО в Криму та на Сході при їхній активній підтримці на Заході та протилежне ставлення до партнерства з Росією в цих же регіонах. Існує нагальна потреба формування та пропагування на рівні національної ідеології спільних ціннісних орієнтацій для населення всієї країни, що базувались би на дотриманні конституційних прав і свобод громадян.

Україна має побудувати правову соціальну державу й сильне, незалежне громадянське суспільство. Цей шлях теоретично пролягає через проходження трьох стадій: стабілізацію, пожвавлення та зростання соціально-економічних процесів. Як очікується, вони мають стати стадіями подолання державно-суспільної кризи, вивести країну на рівень високорозвинених західноєвропейських сусідів. Цікаво, що за оцінками вчених [1], Україна 1997-2001 років вже пододала етап стабілізації кризових явищ життя суспільства, однак після президентських виборів 2004-2005рр. та після парламентських виборів 2006р. на політичному рівні знову ведеться мова про кризу в українській економіці, про розкол суспільної свідомості та, навіть, про загрозу територіальній цілісності країни. Виникла ситуація, коли саме впровадження в практику життя демократичних тенденцій (хоча й не особливо вдалим та щирим) стало загрозою для спокійного існування країни та її громадян. Чим як не іронією історії можна назвати ситуацію, коли у 2002 році на порядку денному стояли питання стабільного розвитку України через вирішення внутрішніх – демократизації суспільства, гармонізації життя – та зовнішніх проблем – досягнення рівноправного партнерства у світовому економічному, політичному просторі. Через п'ять років життя знову стоїть питання про кризову ситуацію в Україні та необхідність її подолання. Йдеться про такі ознаки сучасного життя країни як спекулювання владою, політико-партійне протистояння, економічна, енергетична й харчова кризи, зростання податків, кризове протистояння відносно мовного питання тощо.

Однією з можливостей побудови соціального ідеалу для сучасного українського перехідного суспільства може стати ідея природного права. Під ідеалом в даному випадку розуміється такий стан українського суспільства, який би забезпечував максимально повну реалізацію етичних принципів рівності, свободи та солідарності людей. Можливості для цього містяться у принципах природного права як права з перемінним змістом. Про це писали, зокрема, ще на кін. XIX – поч. XX ст. учасники вітчизняного руху відродженого природного права. Саме можливість перемінного змісту концепції природного права дозволяє в процесі формування стратегії внутрішніх та зовнішніх пріоритетів країни, вироблення національної ідеї враховувати особливості національного характеру, місцеві цінності та традиції суспільного життя, що споконвіку склалися на певних територіях, не копіюючи механічно при цьому ті здобутки західної демократії, які не враховують особливостей національної ментальності. Зокрема, перемінний зміст концепції природного права передбачає первинність і самостійність його етичного начала, усвідомлення регулятивного значення поняття соціального ідеалу, що виступає вже не абсолютною метою державної політики чи життя людини, підкорюючи їх собі, а постає певним апріорним критерієм морального судження й оцінки соціальних явищ. Наголос на етико-моральній складовій дозволяє природному праву виступати значенневою основою всезагальних уявлень про право, засади його формування та існування в суспільстві при дотриманні можливостей поліваріантного, іноді амбівалентного, компромісного тлумачення таких його складових, як справедливість, рівність, свобода, гідність особи, права людини, правове обмеження влади тощо. Саме компромісне розуміння зазначених складових природного права дозволяє враховувати національні особливості їхнього розуміння і уникнути недолугого копіювання традицій, успішних для Заходу, але не прийнятних для Сходу. Крім того, проблема реалізації природних прав в умовах України постає у площині специфічної ситуації хиткого перехідного стану, коли розвиток подій можливий у кардинально різних напрямках, як у бік демократії, так і в бік тоталітаризму. Крім того, в сучасних умовах здебільшого моральні фактори визначатимуть, на скільки життєствердним стане процес формування правових засад життя людини.

Проголошення державою демократично-правових зобов'язань передбачає у правовому вимірі визнання людини найвищою державною й соціальною цінністю. На законодавчому рівні, в цілому,

визначені й закріплені межі державного втручання в діяльність особи й суспільства. Об'єктивно створені позитивні умови для втілення ідеї правової держави в життя, коли громадянське суспільство отримує можливість рухатись і розвиватись незалежно від державних процесів, спираючись на власний потенціал. Але без реального втілення в життя принципу верховенства права, без наявності в суспільстві політичної волі до втілення в життя задекларованих принципів, жоден з них не матиме практичної цінності.

Конституцією України проголошені основи співжиття людей на засадах правової рівності щодо стилю життя й способів досягнення власного щастя. Однак, в законодавчих актах не акцентується увага на тому, що правом на життя, свободу та власність, тобто природними правами людина наділена від народження, не залежно від владних рішень. Роль держави тут зводиться до статусу гаранту прав, але ніяк не їх „дарителя”. В авторитарній державі існує спокуса випробування владою, коли держава хоче виступати для своїх громадян „милостивим подателем благ”. Змістовно й Конституція СРСР в цих питаннях мало чим відрізнялась від української Конституції, фактично ж радянська держава була тоталітарною й права в ній носили більш декларативний, ніж реальний зміст. Факт же визнання на законодавчому рівні природності одвічних людських прав сприяв би підвищенню рівня свідомості особи до рівня вільного громадянина суспільства. Це справило б позитивний вплив й на процес формування колективної свідомості громади, на рівень її вимог до держави щодо правового забезпечення життя.

В суспільстві, яке знаходиться у невизначеності перехідного стану, заперечуються старі засади життя та відбувається процес формування нових відносин і структур. Існує життєва потреба розбудови розвиненого громадянського суспільства, здатного скласти достатню конкуренцію державі, створивши систему узгоджень та противаг, які б запобігли у майбутньому тоталітарному чи корупційному правлінню країною. Це означає, що у сфері захисту прав і свобод людини громадянське суспільство може і повинно діяти самостійно й незалежно від державної влади, виступаючи як самодостатня сила. Чим більш розвинене суспільство, тим воно потужніше й тим більшою мірою свободи наділяються його громадяни. Ідея природного права сповнює державу моральним змістом, застерігаючи перетворення її на волюнтаристське посередницьке угруповання для задоволення приватно-хижацьких запитів окремих громадян та виконання їхньої волі. Якщо контекстуальне наповнення принципів

державної діяльності не передбачатиме моральних обмежень, тоді втрачатиметься мета і призначення держави як необхідного засобу узгодження інтересів громадян.

О.Шпенглер писав, що основним поняттям живих звичаїв є честь. Тобто, природне право в якості живого органічного утворення неодмінно містить у своєму складі категорію честі. Нехтування її практичним значенням призводить до втрати об'єктивного характеру дії законів держави, ставлячи їх у залежність від особистих якостей державних лідерів. За Шпенглером, це виражається тезою: “чи знайдеться гідний наступник нинішнього правителя”. [6; 1201] Натомість, високий рівень розвитку громадянського суспільства засвідчується традиціями прозорої діяльності влади, підконтрольності її дій та звітності перед суспільством. Світові традиції державотворення передбачають ставлення до державної влади з точки зору презумпції її провини. Довір'я до неї ґрунтується на прозорості її дій та можливості їхньої перевірки. Тому що свобода в межах держави може існувати лише у вигляді свободи дотримуватись букви закону й виконувати його настанови. Інше втілення свободи в правовій державі створює можливості для зловживань. Водночас, усвідомлення потреби реалізації людини ні в якому разі не може бути зведене до принципу вседозволеності та незаконності її дій. Навпаки, чітке усвідомлення власних обов'язків щодо держави, суспільства та інших людей забезпечує здобуття в повному обсязі такого багатовимірного поняття як свобода.

Цікаво, що за дослідженнями українських істориків, історично-традиційно для слов'ян поняття честі „виступає у контексті дару/віддару – її „дають”, „беруть”, „приймають”, немов матеріальну річ, отримувану від володаря „в обмін” за вірну службу” [3; 68]. Йдеться про те, що на ментальному рівні свідомості українців честь асоціюється з власністю, реалізуючись у свободі людини через дотримання принципів людської гідності і, в першу чергу, через забезпечення матеріальної самостійності особи.

Актуальним для сучасного світу є питання співвідношення свободи та справедливості й припустимих меж державного втручання в приватне життя людини. Тим більш, що друге покоління прав людини, - щодо підвищення соціальної захищеності і забезпеченості людини - потребує вирішення на державному рівні. Йдеться, приміром, про право на певний рівень життя, на рівну оплату праці за виконувану однакову роботу, на захист материнства і дитинства, на освіту, на доступ до культурних цінностей тощо. Ці надбання

не можуть бути реалізовані інакше, ніж силами усього суспільства у співпраці з державою, через відмову від деяких індивідуальних переваг на користь держави і навпаки. Це не вповні відповідає західному ідеалу громадянського суспільства як об'єднання громадян, наділених свободою вибору, тому що обмежує сферу свободи волі людини. Особа, віддаючи частину своїх прав, своєї свободи на користь держави, натомість отримує від неї захист власних інтересів. В цьому полягає історичний сенс існування держави як силового інституту, так він поданий у філософських теоріях Гоббса, Локка, Канта, Гегеля та інших. В ідеалі – це популярна на Заході модель “держави – нічного вартового”, що виконує свої функції непомітно та необтяжливо для громадян.

Дискурсивним лишається питання соціальної ролі держави, її «патерналістської» функції, коли держава опікується громадянами, позбавляючи їх певним чином можливості самим себе реалізувати. Для нашого суспільства патерналізм є історично-типовим явищем, підтримуваним і на релігійному рівні, і в колі внутрішньо родинних стосунків батьків і дітей, і на державному рівні у формі відомих більшовицьких спроб зрівняння морального та матеріального статусів усіх верств суспільства. Патерналізм з позицій сьогодення вважається пережитком радянського минулого на противагу лібералізму сучасного світу. При цьому часто не береться до уваги те, що на Заході ідеологія лібералізму поступово замінюється більш м'якою ідеологією соціальної держави, до обов'язку якої входить турбота про соціальний захист своїх громадян, якщо вони його потребують.

Зважаючи на те, що громадянське суспільство, як і держава, не є абсолютно автономним соціальним середовищем, його діяльність розгортається в тандемі з діяльністю державних інститутів, держава і суспільство взаємно впливають одна на одне. Це дозволяє утримувати сферу поширення свободи волі людини в межах дії правового закону. Особливо це стосується реалізації негативних свобод особи. З іншого боку, такий взаємозв'язок не дозволяє державі безконтрольно збільшувати свою могутність і розростатись до розмірів міфічного монстра-Левіафана, що поглинає все навколо себе і весь час потребує нових жертв. Свобода громадянського суспільства здатна утримувати державу в межах її правового статусу.

Подальші кроки України на шляху економічного будівництва та формування громадянського суспільства вбачаються у “свідомому і вибірковому використанні тих західних досягнень, які могли бути

поєднані з власним культурно-соціальним доробком”.[4; 336] При тому, що характерною світовою тенденцією є підвищення уваги до прав і потреб людини, - у співвідношенні стосунків людини, держави, суспільства і нації увагу слід звернути на визнання природних прав людини. Закріплення юридичних гарантій та впровадження механізмів реалізації природних прав людини становитимуть основу для здійснення українською нацією свого природного права на самовизначення з кінцевим результатом - побудовою національної демократичної соціальної держави та незалежного громадянського суспільства.

Існує думка про два практично-можливих, щоправда, протилежних шляхи подальшого розвитку українського суспільства. Це може бути досить швидкий і революційний шлях перетворень під патронатом міжнародних інституцій, які контролюватимуть суспільні процеси в країні. Або ж відбуватиметься поступовий еволюційний розвиток країни. Він передбачає поетапне формування середнього класу суспільства, підкорення виконавчої гілки влади законодавчій, активний процес знеособлення влади та приведення її у стан цілковитої залежності від дії закону.[2; 41] Практика доводить, що можливе їхнє обопільне застосування й поєднання. Але у будь-якому випадку необхідно усвідомлювати, що не можливо скопіювати процеси розвитку західних суспільств не враховуючи економічної, культурної та інтелектуальної специфіки попереднього періоду розвитку нашого суспільства. В даному контексті є очевидним, що вибір іншого шляху розвитку не обов’язково має означати гірший шлях.

Пріоритети повинні зосереджуватись на переважанні особистісних прав та інтересів над загальними, свободі громадської думки через існування незалежних мас-медіа, закріпленні системи багатопартійності, розмежуванні ідеології та державного регулювання, забезпеченні свободи совісті й думки, децентралізації влади, закріпленні незалежного судочинства тощо. Можливість вільної діяльності різних громадських організацій в країні дозволить позитивно вирішувати питання довіри до влади. Що і є показником зрілості громадянського суспільства, яке характеризується асоціативним типом колективності, коли «забезпечується усвідомленням належності людей до загальної культури, єдності їх інтересів і прагнень, доцільності обраних засобів і методів досягнення мети тощо. Все це неодмінно передбачає самотійність індивіда, його незалежність від зовнішнього тиску, здатність

розраховувати на власні сили, а отже, на більш відповідальне ставлення до співтовариства рівних і нерівних собі індивідів».[5; 382] На рівні свідомості такий стан відповідає персоналізованому рівню розвитку громадян, що усвідомлюють і вміють користуватись своєю свободою, водночас будучи відповідальними за наслідки своїх дій. Сильним громадянське суспільство може стати ще й за умови, коли населення позбудеться економічної залежності від держави – сформується середній клас; зацікавлений в безособовій дії законів, у керуванні суспільними процесами на підставі букви закону. В свою чергу, об'єктивація принципу безособовості дії закону має пройти випробування часом. Повинно змінитись не одне покоління, в тому числі і лідерів країни, які усвідомили б переваги правової рівності. Необхідною умовою, за якої видається можливим швидкий рух України до передових демократій Заходу, є створення знеособлених механізмів здійснення влади, антикорупційного забезпечення, які сприяли б вихованню чесності та порядності посадовців на всіх рівнях влади.

Отже, на нашу думку, концепція природного права може стати парадигмальною основою для реалізації поставлених завдань. Будучи своєрідною культурно-правовою парадигмою державного і духовного розвитку нації, регулятором суспільних відносин. Духовні й етико-моральні цінності концепції розкривають шляхи стимулювання процесу соціального оздоровлення, сприяють визначенню смислових орієнтирів життя та організації людей у громадянське суспільство. Принцип рівності у правовій державі має зводитись до правової рівності всіх перед законом. Великого значення, відтак, набуває національна еліта, здатна контролювати й активно впливати на процеси державотворення й розбудови громадянського суспільства. Особливості перехідного суспільства, а саме - його бурхливий динамічний стан має враховуватись на рівні з національними особливостями розвитку регіону. Це дозволить успішно вирішувати проблеми становлення громадянського суспільства та правової державі в умовах України. Адже свобода суспільства досягається через всезагальні зв'язки, нерозривну єдність позитивних законів з моральними нормами кожного члена соціуму. Критерієм оцінки свободи є свобода усього суспільства, усіх соціальних груп і індивідів, реальне забезпечення прав громадян.

1. Данилишин Б.М. Природно-техногенні катастрофи: Проблеми економічного аналізу та управління. – К.:ЗАТ “НІЧЛАВА”,

2001. 2. Кириченко С.О. Співвідношення соціальної правової держави і громадянського суспільства в умовах сучасної України: дис. канд. юрид. наук /КНУ ім. Шевченка. – К., 2001. 3. Лукашевич В.М. Национальная геостратегия Украины //Украина в системе современных цивилизаций: трансформации государства и гражданского общества: мат-лы науч.-практ.конф. –Одесса, 2006. – С.9-15. 4. Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства /За ред.С.Кримського. – К.: Либідь, 1996. 5. Філософія: Навчальний посібник /Причепій, А.М.Черній, Л.А.Чекаль, Гвоздецький. – К.: Аграрна наука, 2000. 6. Шпенглер О. Закат Европы. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. 7. Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньої модерної України. –К., 2006.